

ПЕРШІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ю. С. Кальницька, м. Київ

Подается теоретичний аналіз перших соціально-психологічних концепцій і теорій, що постали на західноєвропейських теренах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто зміст теорій, їхні основні категорії і поняття, а також описано їхній вплив на українських мислителів того часу, які стояли біля витоків вітчизняної соціальної психології.

Ключові слова: історія соціальної психології, зарубіжна соціальна психологія, перші соціально-психологічні теорії.

Представлен теоретический анализ первых социально-психологических концепций и теорий, возникших в Западной Европе во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. Рассмотрено содержание теорий, их основные категории и понятия, а также описано их влияние на украинских мыслителей того времени, стоявших у истоков отечественной социальной психологии.

Ключевые слова: история социальной психологии, зарубежная социальная психология, первые социально-психологические теории.

The article presents theoretical analysis of the first concepts and theories in the area of social psychology, which evolved in Western Europe in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century. The main categories and definitions of these theories are described; moreover, their impact on Ukrainian thinkers of that time who were ones of the originators of Ukrainian social psychology is delineated.

Key words: history of social psychology, foreign social psychology, first socio-psychological theories.

Проблема. На сьогоднішній день соціально-психологічна наука є однією з найбільш затребуваних галузей психологічного знання як в Україні, так і в усьому світі. Утім, історія вітчизняної соціальної психології й досі залишається недостатньо вивченою, що зумовлено, зокрема, браком відомостей про її зв'язки із світовим науковим контекстом. Тим часом зрозуміло, що оцінка внеску будь-якого вітчизняного дослідника має бути співвіднесена з досягнутим рівнем розробленості відповідних проблем у світовій психології, оскільки витоки психологічних поглядів більшості з них неможливо уповні осмислити, якщо від самого початку обмежитися тільки національними рамками [1, с. 191–198]. Це твердження відомого російського психолога Б. М. Теплова найповніше характеризує головний вектор нашого наукового пошуку.

Мета статті: аналіз перших концепцій соціально-психологічного характеру як однієї з передумов становлення та розвитку соціально-психологічного знання в Україні.

Звертаючись до першооснов соціальної психології, передусім слід зауважити існування відмінності між історією соціальної психології як наукової дисципліни і так званим соціально-психологічним мисленням [2, с. 31]. Вивченню останнього приділено увагу майже в усіх наукових розвідках, що стосуються історії становлення соціальної психології та її відгалужень. Утім, наш дослідницький інтерес спрямований передусім на становлення соціальної психології як наукової дисципліни у XIX ст., зокрема в другій його половині, на теренах Західної Європи.

Описові формування і розвитку соціальної психології за рубежом присвячено чи не найбільшу кількість історико-психологічних праць у цій галузі психології. У сучасній вітчизняній психологічній літературі історія західної соціальної психології розглядається в контексті загального ходу розвитку психологічного знання (Г. М. Андрєєва, А. М. Ждан, А. Л. Журавльов, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев, Є. С. Кузьмін, М. М. Москаленко, Л. Е. Орбан-Лембрик, Л. Г. Почебут, А. Л. Свенцицький, М. М. Слюсаревський, П. М. Шихірев, В. О. Якунін, М. Г. Ярошевський). Намагання з'ясувати умови та обставини виникнення дисципліни виявляють різний підхід дослідників до самої проблеми і викладу матеріалу (наприклад, парадигмальний, хронологічний або культурно-історичний, за класифікацією Б. Д. Паригіна). Найбільш поширеним способом організації історичного матеріалу, на думку П. М. Шихірева, є виявлення значущих для соціальної психології ідей і тем, а також з'ясування причин їх появи в різних науках (Г. М. Андрєєва, Є. С. Кузьмін, М. Г. Ярошевський, Т. Шибутані, А. Л. Свенцицький). Досліджуючи зародження і подальше становлення соціальної психології, історики науки фіксують час зародження тих чи інших течій соціально-психологічної думки в надрах філософії, мовознавства, соціології, етнології, кримінології тощо, визначають хронологічні рамки першого досвіду постановки відповідних проблем ученими різних країн, аналізують появу попередніх релевантних для соціальної психології розробок в окремих країнах у певний історичний період [2]. Так чи інакше предметом дискусій серед дослідників історії соціальної психології найчастіше стає коло проблем, які перебували у фокусі соціально-психологічних досліджень.

Етапи становлення соціально-психологічної думки досить детально описано в рамках вивчення й аналізу так званої соціологічної соціальної психології, або психологічної соціології, російськими дослідниками (М. Г. Ярошевський, Г. М. Андрєєва, Б. Д. Паригін). У фокусі цих досліджень – інтелектуальна спадщина учених Західної

Європи (О. Конт, Е. Дюркгайм, Г. Спенсер, М. Вебер, Г. Зіммель, Г. Тард, Г. Лебон), США (Л.-Ф. Уорд, Дж. Дьюї, У. Джеймс, Дж. Мід, Ч. Пірс) та Росії (М. К. Михайловський, М. І. Кареев, Є. В. де Роберті).

Так само детально було вивчено, як вплинули свого часу на виникнення соціально-психологічних теорій антропологічні розвідки Л. Леві-Брюля, У. Ріверса, Е. Сепіра, М. Мід, Е. Тейлора, Л. Моргана, А. Р. Редкліф-Брауна; медична і зокрема психіатрична практика З. Фрейда, А. Адлера, Ж.-М. Шарко, П. Жане, Т. Рібо; правознавчі студії Ф. Гольцендорфа, Л. І. Петражицького; психологічні концепції Й. Гербарта, В. Вундта; положення еволюціонізму Ч. Дарвіна та соціального дарвінізму Г. Спенсера, А. Фуле, У. Баджо, Л. Гумпловича, А. Смолла, У. Самнера, Д. Фіске та ін.

Філософські ідеї про соціальну сутність людини, її зв'язки із життям народу дістали у XIX ст. конкретно-наукове втілення в різних сферах знання. Потреба різних гуманітарних дисциплін у визначенні чинників, від яких залежить формування продуктів культури, змусила звернутися до сфери психічного [3].

Поряд із практичними потребами суспільства, які викликали до життя соціальну психологію, велике значення мала логіка розвитку наукового знання. До моменту виділення соціальної психології в самостійну науку цілий ряд сфер наукового знання виразно відчував потребу апелювати до неї. Тож у загальному ряду антропології, мовознавства, етнографії, кримінології особливе місце посіли психологія і соціологія. Саме тому історія становлення соціальної психології у другій половині XIX ст. розглядається багатьма дослідниками під кутом зору інтегрування зусиль учених, вихованих у різних традиціях [4, с. 18].

Існує загальноприйнята періодизація процесу розвитку соціальної психології: її зародження як науки в надрах філософії; дальший розвиток у лоні природничих і гуманітарних наук; відособлення та оформлення як самостійної галузі знання; експериментальний етап; формування основних напрямів цієї гілки психології [5]. Досліджуваний у нашій роботі період співвідноситься з етапом зародження і становлення соціально-психологічної думки в рамках інших наук та формування соціально-психологічних концепцій у другій половині XIX – початку XX ст. в Німеччині, Англії, Франції, Росії, США та інших країнах. На цьому етапі ключові проблеми соціальної психології привертала увагу спеціалістів різних галузей: психологів, антропологів, етнографів, соціологів, філософів, мовознавців, криміналістів. Психологи і психіатри зацікавилися стосунками об'єкта їхнього вивчення з іншими людьми, а соціологи та антропологи звернули увагу на важливість особистісних відмінностей, сконцентрувавшись на взаємодії індивідів. Усвідомлення спільності інтересів дістало в подальшому інституційне вираження у формі міждисциплінарних досліджень, які здійснювали вчені різних спеціальностей [6].

У цей період були розроблені перші власне соціально-психологічні концепції: теорія колективних уявлень Е. Дюркгайма (1858 – 1917), психологія народів М. Лацаруса (1824 – 1903) і Г. Штейнтала (1823 – 1893), яку пізніше доповнив В. Вундт (1832 – 1920), психологія мас Г. Тарда (1843 – 1904), Г. Лебона (1841 – 1931) і С. Сігеле (1868 – 1913), теорія інстинктів соціальної поведінки У. Макдугалла (1871 – 1938). Атмосфера наукового знання, у якій відбувалося становлення цих концепцій, характеризувалася вкрай обмеженою дослідницькою практикою. Це надавало їм характеру універсальних енциклопедичних схем, що побутували в соціальній філософії XIX ст. [7].

Концепцію “колективних уявлень” французький соціолог і філософ Е. Дюркгайм розробляв як складову своєї соціологічної теорії, ототожнюючи соціологію із соціальною психологією: “... ми не бачимо жодної неадаптивності в тій думці, що соціологія є психологією, якщо додати при цьому, що соціальна психологія має власні закони, які відрізняються від законів індивідуальної психології” [8, с. 45]. У працях “Правила соціологічного методу” (“Les Règles de la Méthode Sociologique”, 1895) та “Індивідуальні і колективні уявлення” (“Individual and Collective Representations”, 1898) Дюркгайм розглядав колективну свідомість переважно під кутом зору її функцій у соціальній структурі, серед яких головною була регулятивна функція різних ідейно-психологічних форм, що реалізовувалася за допомогою способів мислення, звичаїв, норм, мови. Такі регулятори соціального процесу дослідник називав фактами колективної свідомості, соціальними фактами або ж колективними уявленнями. Людина, народжуючись, знаходить ці факти вже готовими, тому для окремого індивіда вони мають примусову, обов’язкову силу [9, с. 195]. Суспільство, на думку Дюркгайма, є живим організмом, що підпорядковує собі індивіда. Життєздатність цього організму забезпечується двома формами соціального примусу – зовнішніми об’єктивно існуючими правилами та інтеріоризованими людьми соціальними нормами і цінностями. Головна ідея відомого мислителя полягає в тому, що людину робить людиною символічно представлене в її свідомості суспільство. Тим самим Дюркгайм сформулював засадничі підходи до розуміння, по-перше, соціалізації особистості, по-друге, регуляції її соціальної поведінки, яких значною мірою дотримується і сучасна соціальна психологія [10, с. 32].

Разом із тим концепція Дюркгайма зазнає критики через протиставлення індивідуального життя особистості її соціальній детермінації та через певні методологічні недоліки. Попри корисність настановлення на позитивне вивчення ідеологічних явищ і продуктів у різних суспільно-історичних умовах “колективні уявлення” Дюркгайма сприймаються

швидше як самостійне буття, тоді як насправді будь-які ідеологічні продукти детерміновані матеріальним життям суспільства [3].

Школа “психології народів” почала формуватись у Німеччині в середині XIX ст. під впливом ідей німецької психології, передусім Й. Гербарта, та ідей Г. В. Ф. Гегеля про “світовий дух”, який спрямовує розвиток цивілізації і суспільства відповідно до діалектичної логіки. Концепція психології народів була створена відповідно до гегелівської “абсолютної ідеї” з її “духом” нації, або народу, на противагу “духові” окремих індивідів. Своєрідність культури кожного народу пояснювалася первинними психічними зв'язками “духу народу”, який проявляється в міфах, звичаях, релігії, народній поезії. Отже, виникла потреба у створенні спеціальної науки, яка поєднувала б історико-філологічні дослідження із психологічними, інакше кажучи “психології народів”.

Перша спроба створення такої науки належить німецькому філософові та мовознавцю Г. Штейнталю і філософові М. Лацарусу, коли 1859 р. у Берліні вони започаткували видання “Журналу психології народів і мовознавства” (“Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft”). Автори проголосили метою свого журналу “відкриття законів, які проявляються всюди, де маси живуть і діють як окреме ціле” [11, с. 37]. Отож ставилося завдання психологічного пізнання сутності народного духу, відкриття законів духовної діяльності народу. Відтак упродовж 30-ти років було опубліковано 20 томів цього видання, яке небезпідставно дехто вважає першим журналом із соціальної психології. На його сторінках тлумачення соціально-психологічної проблематики мало здебільшого виразну філологічну, антропологічну та історичну спрямованість. При цьому явища культури простежувалися в їхньому історичному розвитку [12, с. 24].

Подальшу еволюцію концепції психології народів спостерігаємо в 10-томній праці В. Вундта “Психологія народів” (“Völkerpsychologie”), що публікувалася протягом 1900 – 1920 років. Відмовившись від невизначеного поняття “дух цілого”, дослідник у своєму варіанті концепції порушив низку принципових питань, серед яких питання онтології надіндивідуальної психіки людських спільнот, її втілення в продуктах культури, ролі соціальних сил у розвитку пізнавальних процесів індивіда, історико-культурних підвалин соціально-психологічної науки [10, с. 33].

До сфери вивчення “психології народів” Вундт відносив ті психічні продукти, які створюються внаслідок суспільного характеру людського життя і тому не можуть бути пояснені, лише виходячи з індивідуальної свідомості. Так, він вважав, що мови, міфи і звичаї соціальні за своїм походженням, а отже, мають бути об'єктом соціально-психологічного дослідження. Дослідник стверджував, що душа має надіндивідуальну цілісність, яка й становить народ, націю. Душа конк-

ретної людини є лише частиною народної душі, психологія якої виражена у мові, традиціях, звичаях, релігії, фольклорі, міфах [13].

Вундт розробив широку програму емпіричних досліджень мови, міфів та звичаїв як джерел соціально-психологічного пізнання. Разом із тим, як зауважує М. М. Слюсаревський, “він помилково вважав, що це пізнання має бути суто описовим, протиставляв його експериментальним дослідженням психофізіологічних явищ, не припускав можливості вивчення “психології народів” у неопредмеченій у продуктах культури формі” (цит. за: [10, с. 33]).

Отже, згідно з концепцією психології народів психологія почасти має справу з феноменами, які укорінені не в індивідуальній свідомості, а у свідомості народу, тому має бути як мінімум спеціальний розділ цієї науки, який досліджував би ці проблеми за допомогою своїх, відмінних від звичайної психології, методів. Незважаючи на відомі спрощення (наприклад, абсолютизація суспільного життя особи та ігнорування її індивідуальної неповторності [14]), ця концепція порушувала принципове питання про те, що існує дещо поза індивідуальною свідомістю, що характеризує психологію групи і певним чином впливає на індивідуальну свідомість [15].

Відомий французький соціолог і криміналіст Г. Тард одним із перших почав досліджувати проблеми суспільної думки, психології натовпу, механізми психологічного зараження і навіювання. Своє завдання він вбачав у створенні науки – соціальної (колективної) психології, яка повинна вивчати взаємодію індивідуальних свідомостей і тим самим виступати в ролі фундаменту науки про суспільство. У своїй основній роботі “Соціальні закони” (“Les lois sociales”, 1898) він стверджує, що всі явища, у тому числі суспільні, можна розглядати з позиції трьох законів – повторення, протиставлення і пристосування [16]. Основною відмінністю підходів Тарда і Дюркгайма була позиція щодо того, що є первинним і домінуючим – суспільство чи індивід. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ідеї Тарда мали неабияку популярність серед учених Російської імперії, адже багато його робіт було перекладено російською мовою одразу після їх публікації у Франції. Його погляди щодо важливості соціальної психології для розуміння суспільного життя, ролі навіювання і зараження у свідомості соціальних груп, класифікація цих груп (натовп – публіка – організація) стали джерелом численних досліджень із соціальної психології в Російській імперії. Особливим авторитетом серед російських та українських юристів та соціологів права користувались ідеї Тарда про соціально-психологічний характер злочинів і роль суспільної думки.

Іншою формою перших соціально-психологічних теорій була психологія мас, зародження якої припадає на другу половину XIX ст. Її безпосередніми творцями вважають італійського юриста і криміналіста С. Сігеле і французького дослідника Г. Лебона.

У своїй праці “Злочинний натовп” (“La folla criminale”, 1892) Сігеле спирався здебільшого на вивчення кримінальних справ, намагаючись вирішити проблему організації натовпу для того, аби визначити міру відповідальності його членів за спільні дії. Дослідник був переконаний, що натовп більш схильний до зла, аніж до добра, а отже, здатний на злочин. Із зростанням чисельності натовпу збільшується й інтенсивність його душевного руху. В аналізі натовпу Сігеле передусім цікавила роль афективних моментів і феномен навіювання. Він стверджував, що навіювання впливає переважно на тих людей, які вже колись вчинили навіювану дію, тому кожний член натовпу має особисто відповідати за скоєні спільно вчинки [17].

Свою концепцію психології мас Лебон обґрунтував у праці “Психологія народів і мас” (“Les Lois Psychologiques de L’evolution des Peuples”, 1984, “La Psychologie des Foules”, 1895) [18]. Основну увагу дослідник приділяє проблемі протиставлення мас і еліт суспільства, стверджуючи, що на зміну ері еліти приходить масове суспільство, яке він ототожнює з натовпом. Цивілізація, на думку Лебона, є продуктом інтелектуальної творчої еліти, а всі досягнення цивілізації – результат її діяльності. Водночас він зазначає, що в сучасних йому умовах еліта витісняється з історичного процесу. Це зумовлено розвитком промисловості, урбанізації, засобів масової комунікації, що підвищує роль мас в історичному процесі.

На думку Лебона, будь-яке зібрання людей являє собою “масу”, яка через вольову нерозвинутість та низький розумовий рівень більшості її членів характеризується такими типовими ознаками, як втрата особистої відповідальності, знеособненість інтелекту, домінування почуттів над розумом, підпорядкованість несвідомим інстинктам. Масове суспільство дослідник характеризує як сліпу, руйнівну силу, де індивіди втрачають почуття відповідальності, потрапляють під владу догматизму, нетерпимості, всемогутності, тому що ними керує закон “духовної єдності народу”. Звідси випливає, що маса за своєю природою завжди невпорядкована, хаотична і саме еліта спроможна виконувати роль “вождя” для маси.

Теоретичне значення психології мас виявилось подвійним, оскільки було порушено питання про взаємовідносини індивіда і суспільства, з одного боку, а з другого – його вирішення не було нічим обґрунтоване. Більше того, психологія мас, на думку дослідників історії психології, має яскраво виражене соціальне забарвлення. Наприкінці XIX ст. офіційна ідеологія була змушена шукати пояснення, виправдання різних акцій, спрямованих проти численних масових заворушень, якими ознаменувався цей період у Європі. Відтак значного поширення набуло твердження, що кінець XIX – початок XX ст. є “ерою натовпу”, у якому людина втрачає індивідуальність, підкорюється імпульсам, примітивним інстинктам, стає схильною до

ірраціональних дій. Ці ідеї були співзвучними психології мас. Саме тому, інтерпретуючи революційний рух як ірраціональний рух мас, а соціалізм як породження інстинкту руйнування, Лебон виступав проти всіх форм соціальної рівності та демократії.

Критики поглядів Лебона передусім звертають увагу на перебільшення ним негативних моментів масової поведінки та ототожнення понять маси і натовпу. Зокрема, сумніви викликає екстраполяція висновків щодо поведінки маси, зроблених на основі вивчення її стану в ситуації паніки, на інші прояви маси без підтвердження належними емпіричними дослідженнями. Утім, незаперечним є факт, що Лебон фактично вперше відкрив для соціальної психології надіндивідуальну психіку в її природних формах, колективне несвідоме як рівень цієї психіки та низку надіндивідуальних психічних станів, що виникають у великих людських згуртуваннях, і механізмів їх виникнення [10, с. 33].

З-поміж перших соціально-психологічних теорій заслуговує на особливу увагу і теорія інстинктів соціальної поведінки англійського психолога У. Макдугалла. У 1908 р. він опублікував працю “Вступ до соціальної психології” (“Introduction to Social Psychology”), де сформулював основні принципи соціальної поведінки [19]. Дослідник переконаний, що в основі соціальної поведінки людини лежать вроджені інстинкти. Ця теза є реалізацією більш загального принципу, яким керується Макдугалл, а саме прагнення до мети, притаманне як людям, так і тваринам. Саме цей принцип має особливе значення в “гормічній”, або “телеологічній”, психології Макдугалла (від грец. “*горме*” – прагнення, бажання). Горме виступає рушійною силою інтуїтивного характеру, яка реалізується в діях індивідів як інстинкти. Основні положення гормічної психології викладено в праці Макдугалла “Психологія: вивчення поведінки” (“Psychology: The Study of Behavior”, 1912) [20]. Отже, у розумінні Макдугалла інстинкт – це внутрішнє вроджене утворення, яке виконує спонукальну і спрямовувальну функції та охоплює певну послідовність процесів: переробку інформації, емоційне збудження та готовність до моторних дій. Під впливом дії подразника ця здатність, переконаний дослідник, викликає в людини імпульс до дії. Виходить, інстинкти – єдиний рушій вчинків індивіда, які визначають його як соціальну істоту; вони є детермінантами не лише поведінки людини, а і її свідомості. Жодне уявлення або думка не можуть виникнути без мотивувального впливу інстинкту; усе, що відбувається в царині свідомості, прямо залежить від несвідомих начал.

Репертуар інстинктів людини складається з 12 основних інстинктів та відповідних їм емоцій, на яких базуються провідні соціальні інститути та процеси (наприклад, сім’я, торгівля, війна тощо). Важливе значення Макдугалл надає феноменові стадного інстинкту, пояснюючи ним утворення міст, колективний характер праці та дозвілля і т. ін. Для

обґрунтування енергетичної основи психічних процесів він уводить поняття “вітальної енергії”, якою від народження володіє кожне тіло. Дослідник вважав, що не лише запаси цієї енергії, а й шляхи її каналізації залежать від інстинктів. Під час взаємодії індивідів у групі, на його думку, їхні вітальні енергії вступають у взаємодію, утворюючи “душу групи”.

Незважаючи на популярність ідей Макдугалла, їхня роль в історії науки виявилась, однак, досить негативною, вважає Г. М. Андреева, оскільки “інтерпретація соціальної поведінки з погляду спонтанного прагнення до мети узаконювала значення ірраціональних прагнень як рушійної сили не лише індивіда, а й усього людства” [15, с. 36]. Більше того, цю теорію вважали втіленням дарвінівського підходу до проблем соціальної поведінки. А дарвінівський підхід завжди набував реакційного та антиісторичного змісту, коли його намагалися застосовувати до пояснення суспільних явищ, у тому числі і в суспільній психології.

Початок соціально-психологічних студій на території України був пов’язаний з етнічною психологією, яка виникла на ґрунті етнографії, мовознавства та фольклористики, що швидко розвивалися в середині XIX ст. Взаємопроникність і нерозділеність цих сфер знання були дуже характерними для того часу. По мірі самовизначення психології серед інших наук відбувалась орієнтація на неї як на “пояснювальну” науку зі сторони мовознавства та етнографії, подібно до того, як це спостерігалось і в інших наукових дисциплінах, центром уваги яких була людина. У таких умовах новий німецький часопис “Журнал народної психології та мовознавства”, який почали видавати у 1859 р. Лацарус і Штейнталь, одразу привернув увагу вітчизняних мислителів. Підтримку і розвиток у вітчизняному інтелектуальному середовищі дістала ідея, що основою народної психології є мова, яка зумовлює існування етнічних спільнот (ця думка була тісно пов’язана із психологічним напрямом у мовознавстві, що тягнувся ще від В. Гумбольдта). Найбільш глибоко і ґрунтовно ця ідея була розкрита в працях О. О. Потебні, ім’я якого пов’язано із психологічним напрямом у мовознавстві та літературознавстві, та його послідовника Д. М. Овсяннико-Куликовського.

Вихідні положення програми народної психології Лацаруса і Штейнтала, які полягали в методі її вивчення шляхом дослідження результатів або продуктів духовної діяльності, перейшли в концепцію психології народів В. Вундта. Утім, задовго до опублікованої у 1886 р. статті Вундта “Про цілі і шляхи етнічної психології” К. М. Бер, М. І. Надеждін, К. Д. Кавелін та інші члени етнографічного відділення Російського географічного товариства сформулювали у 1940-1950 роках основні принципи етнографічної науки, у тому числі “психологічної етнографії” (іншими словами – етнічної психології), які

відтак утілювалися в життя Російським географічним товариством і зокрема його українським осередком – Південно-Західним відділом.

У зібраних у центральних губерніях Росії, у Білорусії та в Україні етнографічних матеріалах конкретні психологічні та соціально-психологічні спостереження виявилися включеними в загальні описи народного побуту, спостереження соціальних відносин та особливостей мови. Це передусім опис внутрішньосімейних стосунків, становища жінки в сім'ї і пов'язаних із цим рис характеру й особливостей поведінки. Із тієї сукупності задумів вивчення народної психології, які намагалося втілити Географічне товариство, К. Д. Кавелін виокремив ідею психологічного аналізу пам'яток культури. Водночас така спроба вивчення психіки через історичні пам'ятки культури викликала різкі заперечення російського фізіолога І. М. Сеченова. Натомість Вундт у 1911 р., знаючи про величезні обсяги зібраного етнографами матеріалу, шкодував, що незнання російської мови заважає йому використовувати ці дані для цілей соціальної психології [21, с. 9].

Систематичному розробленню проблематики національного характеру та світогляду були також присвячені праці таких українських мислителів, як І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, О. М. Бодяньський, М. І. Костомаров, М. О. Максимович, П. О. Куліш та ін. З позицій психологізму українські вчені-гуманітарії заглиблювались у внутрішні світоглядні і спонукальні чинники повсякденного життя народу.

Наприкінці XIX ст. психологія “народного духу” також була предметом досліджень етнографів, письменників та істориків і на Західній Україні (В. М. Гнатюк, М. С. Грушевський, О. М. Колесса, Ф. М. Колесса, І. Я. Франко, Ф. К. Вовк). Так, М. С. Грушевський та І. Я. Франко вважали, що повноцінно пізнати душу народу неможливо без вивчення народної творчості, адже продукти цієї творчості слугують важливим джерелом для розуміння типових поглядів і думок українського народу про певні соціально-економічні та історичні події.

Ознайомлення Франка з ідеями німецьких етнопсихологів та працями О. О. Потебні відчутно вплинуло на його зацікавленість вивченням національної самосвідомості через народну творчість. Організований і очолюваний Франком, “Кружок етнографічно-статистичний” ставив собі за мету в першу чергу практичні суспільно-політичні цілі, зокрема вивчення життя і світогляду народу. На початку 1980-х років Франко мав намір разом із членами Кружка розпочати конкретне соціологічне дослідження суспільної психології методом анкетування. У колективно розробленій “Програмі до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід” учені орієнтувалися на соціально-психологічне вивчення психології народу, що позначилося на характерному формулюванні запитань: “Як розуміє нарід?”, “У чім додає нарід?”, “Як глядять нарід?”, “Що уважає нарід?”, “Як трактує нарід?” тощо. У цій “Програмі” важливими моментами стали дослі-

дження соціально-психологічних механізмів конформізму (“пресія моральна громади щодо одиниці”), вивчення соціально-психологічних настановлень, таких як “погляд людей на громаду”, “як ставиться нарід до других народів”. Дослідження соціально-психологічних аспектів передбачало кооперацію з фольклористичними розвідками (“які є про се в народі оповідання, пісні, приповідки”). Систематичні дослідження фольклору західноукраїнські вчені публікували в спеціальному виданні “Етнографічний збірник”, який виходив з 1895 р. [22, с. 6]. У своїх публікаціях етнографи виокремлювали характерні риси національної своєрідності українців, яка проявляється в народній творчості. Пізніше, у першій чверті ХХ ст., характеристики світогляду українського народу запропонували також західноукраїнські вчені С. Балеї, І. Мірчук та Я. Ярема.

Отже, вже у другій половині ХІХ ст. українські мислителі окреслили ряд важливих дослідницьких проблем, які стали передумовами формування сучасного напрямку соціально-психологічних досліджень великих груп і спільнот, а саме: національний характер, його прояви в народній культурі, зокрема у фольклорі, звичаях і традиціях, співвідношення національної психології і мови, проблема підсвідомого в національному світовідчутті і творчості народу тощо.

Соціально-психологічна проблематика становлення людської особистості, її джерел та рушійних сил поведінки як окремий аспект більш широкої проблеми взаємовідношення особистості і соціального середовища була представлена в декількох напрямках вітчизняної наукової думки, зокрема у *психології творчості* (Д. М. Овсянико-Куликовський, О. М. Веселовський, А. Г. Горнфельд, Б. А. Лезін, В. І. Харцієв, Т. Райнов, І. Я. Франко), *психіатрії* (П. І. Ковалевський, М. В. Країнський, І. О. Сікорський, Г. Є. Шумков), *юридичній психології та криміналістиці* (Л. Є. Владимиров, К. П. Паулович, А. Ф. Коні), *військовій психології та соціології* (М. О. Ухач-Огорович, О. С. Резанов, О. С. Зиков).

Стикаючись із соціально-психологічними явищами у своїй практиці, вітчизняні вчені не лише описували ці явища, а й намагалися дати їм оцінку і пояснення. У специфічних формах перед ними поставали масові дії, міжособистісна взаємодія, поведінка людей у спільній діяльності та інші соціально-психологічні явища. Використовуючи багатий фактологічний матеріал зі своєї повсякденної практики, вітчизняні психіатри, криміналісти, військові теоретики досліджували проблеми навіювання та зараження під час масових зібрань, явище паніки в умовах битви, методи психологічного впливу (зокрема з метою перевиховання злочинця), впливу на прийняття рішень у групі (на прикладах вивчення поведінки індивідів у суді присяжних та дослідження психології судової промови), вивчали проблематику антисоціальних явищ злочинності, жебрацтва, протитуції, шукаючи

пояснення і соціально-психологічні причини їх виникнення в суспільних та індивідуально-психологічних чинниках. Проблеми пограничних станів, відкритих психіатрами, мали також важливе значення для вивчення ряду соціально-психологічних питань, які були поставлені далішим розвитком науки.

Активно вивчаючи напрацювання західноєвропейських учених того часу, вітчизняні науковці пропонували і власне бачення схожих проблем. Цікавим є віддзеркалення поглядів Г. Лебона в працях М. О. Ухача-Огоровича з проблематики натовпу, які мали виразне соціально-політичне забарвлення. У 1911 р. один з розділів “Військової психології” Ухача-Огоровича було опубліковано під окремою назвою “Психологія натовпу і армії”. У цій праці він обстоює положення, що “у всіх народів, у всі епохи натовп визнавався за явище огидне, що порушує нормальне життя народу; цьому злу слід запобігати та знищувати його” [23, с. 171]. Відповідно вивчення натовпу, виявлення його основних властивостей має практичне значення, оскільки з ним треба боротися як із державним злом. Безумовно, автор передусім мав на увазі революційний натовп та засоби боротьби з ним. До числа злочинних зібрань Ухач-Огорович також відносить “зібрання анархістів, соціалістів, розбійників, крадіїв та інших” [24, с. 9].

Висновки. Незважаючи на цензурні перепони, праці найбільш відомих зарубіжних учених було перекладено російською і видано в Російській імперії. А отже, вітчизняні науковці не замикалися в національній ізоляції, натомість намагалися аналізувати і синтезувати різноманітні наукові ідеї, що виникали в інших народів. Таким чином, дослідження вітчизняної спадщини дає змогу з’ясувати стимули іманентного розвитку науки: ідейну перекличку, повторення і розвиток ідей.

Підсумовуючи, хочемо погодитися з визначенням Б. Д. Паригіна, який зазначає, що становлення соціальної психології – це довготривалий і розгорнутий в історичному просторі процес поетапного переходу від досить віддалених у часі і на початку науково неусвідомлених емпіричних передумов, практичного досвіду людської поведінки і взаємодії до спроб його осмислення та аналізу, які поступово переростали від розвитку соціально-психологічної думки до системи наукового знання [25].

Хоча й різною мірою, але європейська традиція розвитку науки XIX ст. видимо проявляється у перших власне соціально-психологічних теоріях. На рубежі XX ст. різні течії соціальної психології зруйнували поняття про ізольованого, позасоціального індивіда. Своє методологічне пояснення ці течії шукали або у філософії Канта, Гегеля та Конта, або в еволюційній біології. Зародження соціально-психологічного знання в Європі характеризувалося апеляцією до психології великих груп (народів, мас), “стурбованістю” дослідниками певною філософською орієнтацією, спробами пояснити великомасш-

табні соціальні проблеми. У психології народів у вивченні соціально-психологічних явищ акцент робився на суспільній свідомості, а в психології мас і теорії інстинктів соціальної поведінки – на особистості. І нарешті, незважаючи на спекулятивність, описовість та умоглядність перших соціально-психологічних за своєю сутністю концепцій, створених за канонами філософського знання, їхні основні принципи та підходи знайшли своє продовження в розвитку соціальної психології в Україні.

Література

1. *Теплов Б. М.* Избранные труды : в 2 т. Т. 2 / Б. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – 360 с.
2. *Sahakian W. S.* Systematic social psychology / W. S. Sahakian. – New York : Chandler, 1974.
3. *Ярошевский М. Г.* История психологии. От античности до середины XX века / М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1996. – 416 с.
4. *Шибутани Т.* Социальная психология / Т. Шибутани ; пер. с англ. В. В. Ольшанский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.
5. *Аринина М. В.* Становление и развитие социальной психологии Великобритании второй половины XIX – первой половины XX в. : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Аринина Марина Владимировна. – СПб., 2009. – 196 с.
6. *Leonard S. Cottrell ad Ruth Gallagher,* Delevopments in Social Psychology: 1930 – 1940. – New York, 1941.
7. *Андреева Г. М.* Современная социальная психология на Западе : (Теоретические направления) / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 270 с.
8. *Durkheim E.* Sociologie et philosophic [Sociology and Philosofy] / E. Durkheim. – Paris : PUF, 1924.
9. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН; КПС+; Академ. проект, 1999. – 448 с.
10. Основи соціальної психології: навч. посіб. / [О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко та ін.] ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
11. *Гибш Г.* Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибш, М. Форверг ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1972. – 294 с.
12. *Свенцицкий А. Л.* История формирования научного социально-психологического знания // Социальная психология в трудах отечественных психологов / сост. и общ. ред. А. Л. Свенцицкого. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
13. *Вундт В.* Проблемы психологии народов / В. Вундт ; пер. Н. Самсонова. – М. : Космос, 1912. – 132 с.
14. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
15. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 375 с.
16. *Тард Г.* Социальные законы / Г. Тард ; пер. в фр. Ф. Шипулинского. – Изд. 2-е – М. : Либроком, 2009. – 63 с.
17. *Сигеле С.* Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / С. Сигеле ; пер. с фр. А. П. Афанасьев. – СПб. : Изд-во Ф. Павленкова, 1893. – 116 с.

18. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Густав Лебон ; пер. с фр. – Челябинск : Социум, 2010. – 379 с.
19. *McDougall W.* Introduction to Social Psychology / W. McDougall. – Methuen, Londres, 1908.
20. *McDougall W.* Psychology: The Study of Behavior / W. McDougall. – London : Williams and Norgate, 1912. – 266 p.
21. *Челпанов Г. И.* Социальная психология или “условные рефлексы”? / Г. И. Челпанов. – М. – Л., 1926.
22. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка // Етнографічний збірник. – Т. 1. – Львів, 1895.
23. *Ухач-Огорович Н. А.* Военная психология / Н. А. Ухач-Огорович. – К., 1911. – 283 с.
24. *Ухач-Огорович Н. А.* Психология толпы и армии / Н. А. Ухач-Огорович. – К., 1911. – 54 с.
25. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.

© Кальницька Ю. С.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Н. І. Кривоконь, м. Чернігів

Аналізуються методологічні засади психології соціальної роботи, її предметне поле і понятійно-категоріальний апарат. Розглядаються особливості та можливості формування комплексу соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи, а також значення й функції психології для цього виду діяльності.

Ключові слова: соціальна робота, скрутна життєва ситуація, клієнт, соціальний працівник, психологія соціальної роботи, соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи.

Анализируются методологические основы психологии социальной работы, ее предметное поле и понятийно-категориальный аппарат. Рассматриваются особенности и возможности формирования комплекса социально-психологического обеспечения социальной работы, а также значение и функции психологии для этого вида деятельности.

Ключевые слова: социальная работа, сложная жизненная ситуация, клиент, социальный работник, психология социальной работы, социально-психологическое обеспечение социальной работы.

The article is devoted to the analysis of methodological foundations of psychology of social work, its subject field, and conceptual and categorical apparatus. Peculiarities and possibilities of formation of a complex of socio-psychological support of social work as well as meaning and functions of psychology for this kind of activity are considered.